

Шотландські наймані вояки в Україні XVI–XVII ст. (до питання про ранні україно-шотландські зв'язки)

Журавльов Д. В.

Журавльов Д. В. Шотландські наймані вояки в Україні XVI–XVII ст. (до питання про ранні україно-шотландські зв'язки). В статті наводиться матеріал щодо історії ранніх (XVI – XVII ст.) україно-шотландських контактів, пов'язаних із перебуванням на українській території в складі збройних сил Речі Посполитої та Московської держави найманих солдат і офіцерів шотландського походження. В центрі уваги – долі шотландських вояків, життєвий шлях котрих так чи інакше пов'язаний з Україною та українцями (проаналізовано біографічні дані стосовно більш ніж 20 офіцерів-шотландців).

Ключові слова: ранньомодерна військова справа, найманець, україно-шотландські зв'язки

Zhuravlyov D. Scottish Mercenaries in Ukraine of the 16-17th ct (the Problem of Early Ukrainian-Scottish Contacts). The paper is devoted to the history of early (16-17th ct) Ukrainian-Scottish contacts – those connected with the stay of Scottish mercenary officers being on Polish and Muscovite service on Ukrainian territory. The fortunes of Scots officers having some «Ukrainian episodes» in their biographies are in the centre of attention (the biographical material concerning more than twenty Scots has been analyzed).

Key words: early modern warfare, mercenary, Ukrainian-Scottish contacts

Попри значну географічну і культурну віддаленість України і Шотландії, окремі епізоди української та шотландської історії неодноразово ставали предметом порівняльного аналізу (див., наприклад, цікаву статтю С. Величенка і рецензії на неї В. Семененка та Я. Дашкевича у спеціальному випуску альманаху «Схід-Захід»¹). Приєднуючись до висловленої Ярославом Дашкевичем думки, що історія ранніх шотландсько-українських зв'язків дотепер лишається слабо дослідженою, а отже – достатньо перспективною ділянкою для наукового пошуку², ми звернули увагу на те, що абсолютна більшість нечисленних праць, котрі містять сюжети з історії україно-шотландських відносин, присвячена згадкам шотландських мандрівників про Україну^{3,4} або діяльності шотландських купців у західноукраїнських містах (це значною мірою стосується і збірки під редакцією польського історика З. Гульдона⁵). А ось діяльність іншої складової частини шотландської діаспори на українських землях –

професійних військових (в більшості своїй збіднілих дворян) – практично не розглядалась у вітчизняній історіографії. Наша стаття покликана звісно аж ніяк не заповнити цю величезну прогалину, а лише спробувати поставити цю проблему, вказавши можливі шляхи дослідження, головним із котрих на сьогодні ми вважаємо збір біографічного матеріалу. Одразу відзначимо: в центрі нашої уваги – не історія військової справи в Україні згаданого періоду чи гіпотетичний вплив на нього шотландських офіцерів, а конкретні людські долі, повороти життєвого шляху, що пов'язували вихідців з півночі Британії з подіями та особами України «козацької доби», адже, за класичним визначенням М. Блока, справжнім «предметом історії є людина»⁶. Хронологічними межами роботи є XVI – кінець XVII ст. (від імовірної появи шотландців-вояків на українських землях до початку Північної війни). Наша джерельна база репрезентована перш за все чудовим джерелом з історії міграції шотландських дворян-військових до Речі Посполитої та Московської держави – багатотомним «Щоденником» генерала Патріка Леопольда Гордона (автор користувався перш за все сучасним російськомовним коментованим виданням щоденника⁷), а також цінною англомовною збіркою документів «Папери, що стосуються шотландців у Польщі (1576-1798)», укладеною Беатріс Баскервіль⁸. Історіографія проблеми представлена перш за все англомовними працями шотландських авторів-славістів XIX - XX ст., присвяченими шотландській військовій діаспорі в Центральній-Східній Європі, зокрема в Речі Посполитій та Московській державі (йдеться про праці А. Ф. Стюарта⁹, Д. Х. Бертон¹⁰, І. Г. Андерсона¹¹, П. Дьюкса¹², Д. Добсона¹³ тощо, хоча україно-шотландські сюжети зустрічаються на сторінках згаданих праць нечасто). Говорячи про сучасну російську історіографію, варто згадати праці віце-президента єдиного на просторах СНД «Каледонського клубу», перекладача «Щоденника» Патріка Гордона, професора Московського та Абердинського університетів Дмитра Федосова¹⁴.

Причини, котрі підштовхували багатьох представників невеликої шотландської нації залишити батьківщину, добре відомі: це була і бідність значної частини дворян та мешканців міст, і релігійні суперечності, котрі з початку Реформації стали поштовхом до переслідувань як шотландських католиків, так і представників радикальних протестантських груп. В результаті, за словами англійського емісара в Московській державі Дж. Горсея, «шотландці... являли собою цілу націю мандрівних шукачів пригод, найманців на військову службу, готових служити государю-християнину за утримання і платню...»¹⁵ Першою країною на континенті, котра стала другою батьківщиною для багатьох шотландських дворян ще за часів Столітньої війни стала Франція, згодом колонії шотландських купців та військових з'явилися в країнах Скандинавії, німецьких містах (зокрема у Пруссії та містах балтійського узбережжя, особливо в Данцигу¹⁶,

а в XV ст. – і в Польщі, де у 1621 р. за оцінкою англійського спостерігача, нараховувалось до 30 тисяч шотландців, зокрема чимало бідноти, котра створювала чималі проблеми польській владі¹⁷. Шотландські купецькі колонії виникли в Помор'ї, Малопольщі (зокрема у Кракові), а також на землях Руського воєводства (Львів, Броди)¹⁸. Цілком можливо, що разом із купцями до українських міст Речі Посполитої вже в XVI – на початку XVII ст. потрапляли й шотландські дворяни – в ролі найманців, які інколи згодом отримували річпосполитське шляхетство. Місцеве населення знало їх як «шотів» або «шкотів» – від німецького варіанту вимови власне шотландського «Scots» (звідки й сучасне польське «Szkoci»).

Вказати точний час, коли перші шотландські військові потрапили на українські землі в якості найманців у військо Речі Посполитої, достатньо важко – це могла бути середина або друга половина XVI ст. (зокрема доба правління Стефана Баторія, котрий провадив широкомасштабне наймання іноземців на службу Речі Посполитої), але однозначно не пізніше початку XVII ст. – часу початку так званого «Смутного часу» в Московській державі і активного втручання річпосполитських магнатів та офіційної влади в московські справи. Вже на цьому етапі якісь україно-шотландські контакти цілком імовірні – і козаки, і шотландські найманці служили Стефану Баторію, Сигізмунду III під час тих же самих переможних для Речі Посполитої кампаній (зокрема, Лівонської війни, польсько-шведської війни в Прибалтиці на початку XVII ст., Смоленської війни Речі Посполитої та Московського царства 1632-1634 рр. – під час останньої зокрема відзначився Пітер Лермонт (Learmonth), один з предків М. Ю. Лермонтова)¹⁹.

Залишається відкритим питання про можливу наявність шотландських шукачів пригод у Запорозькому війську у добу перед Хмельниччиною. Найвідомішою пересічною українському читачеві лишається гіпотеза про шотландське походження Максима Кривоноса, вперше висловлена В. Липинським²⁰ і підтримана відомим дослідником з числа істориків української діаспори І. Борщаком²¹. Подекуди вона спливає й сьогодні, причому не лише в пресі, але й на сторінках наукових видань. За словами Я. Дашкевича, міркування про шотландське походження Кривоноса «не можна вважати остаточно відкинутими». Між тим ідеться про єдину джерельну згадку, використану всіма вищезгаданими науковцями – фразу з анонімної малодостовірної німецькомовної брошури 1649 р. «Докладне і варте уваги повідомлення про новий заколот козаків проти Польської корони...»²³. Саме в цій брошурі Кривоніс названий «уродженням шотландцем», до того ж поганим полководцем, переможеним і вбитим (! – Д. Ж.) у бою із князем Ієремією Вишневецьким. Будь-які здогади типу можливості служби Кривоноса разом із шотландцями тощо²⁴ або спроби виведення імені Максим із загальновідомої шотландської приставки «Мак» («син») в якості основи для поширення подібних

чуток нам здаються дещо надуманими, що, звісно, аж ніяк не виключає самої можливості потрапляння незаможних шукачів пригод з числа шотландців до козацьких лав саме в цю бурхливу добу (про плани Б. Хмельницького по найму «німецьких», тобто західноєвропейських найманців, див. монографію О. Сокирка²⁶).

Значно більш достовірні дані ми маємо щодо наявності шотландців у лавах війська Речі Посполитої та Московської держави, котрі зустрічалися в бою на українській «козацькій території». Військові реформи Михайла Федоровича та Олексія Михайловича Романових, завершення Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр. і викликане цим фактом падіння попиту в більшості країн Європи на найманців, а також революційні події на Британських островах в 1640-х – 1650-х рр. призвели до нової хвилі міграції шотландських дворян (здебільшого роялістів, нерідко до того ще й переслідуваних в самій Шотландії католиків) до Речі Посполитої, а звідти нерідко й до Московської держави (до котрої масу небагатих шотландців вабила досить щедра платня і можливість отримання московського дворянського статусу). Найбільш високопоставленими із таких мігрантів були Томас «Тем» Далієлл (Dalyell) з Бінс (1615-1685), відомий роялістський генерал, котрий отримав після повернення на батьківщину прізвисько «московитський диявол» та ще один шотландський генерал-рояліст Вільям Драммонд (Drummond) (бл.1617-1688). Обоє служили царю Олексію Михайловичу в званні генерал-лейтенантів протягом 1661-1665 рр., причому Драммонд 16 травня 1662 р. здобув важливу перемогу над польськими військами під Чаусами, а Далієлл був губернатором Смоленська²⁷. Проте найвідомішим «російським шотландцем», котрий має безпосереднє відношення й до української історії, є Патрик Леопольд Гордон (Gordon) з Охлухріс (1635-1699), котрий походив із молодшої гілки відомого великого гірського клану Гордонів. Про нього, єдиного з усіх згаданих у нашій статті солдат Фортуни, та про його щоденник існує чимала література²⁸, тому лише коротко нагадаємо основні віхи його біографії з акцентом на українських зв'язках. Католик і рояліст, Патрик Гордон був змушений залишити батьківщину і, побувавши на шведській та польській службі, ще в 1657 р. зустрічав українських козаків, що потрапили до Малопольщі під час походу Ракоці та Ждановича, видно навчившись їх «ідентифікувати» за наявністю оселедця²⁹. Власне на територію сучасної України Гордон потрапив навесні 1660 р., взявши активну участь у якості кавалерійського офіцера в знаменитій переможній для Речі Посполитої битві проти російсько-українського війська

В. Шереметєва та Ю. Хмельницького під Чудновим (опис Гордоном Чуднівської кампанії – дотепер найкраще виявлене джерело з її історії). Перейшовши в 1661 р. на російську службу (разом із Полом Мензісом, про якого нижче), Патрик Гордон був прекрасно інформований в українських справах (здебільшого через шотландських офіцерів),

неодноразово бував у Батурині, Каневі, Чигирині, Переяславі, брав участь у Чигиринських походах 1677 та 1678 рр. (в 1678 р. Гордон керував також зміцненням укріплень Чигирини, виконував обов'язки коменданта на останньому етапі його оборони від армії великого візира Османської імперії Кара-Мустафи і останнім залишив палаючу цитадель)³⁰. Після Чигиринської епопеї протягом 1681 – 1685 рр. Гордон разом із родиною та деякими родичами (такими як його кузен Вільям, капітан російської армії) проживав у Києві, будучи військовим комендантом міста (саме тут у 1681 р. народився Теодор Гордон – молодший син Патрика³¹). Патрик Гордон був одним з керівників будівництва укріплень Старої Києво-Печерської фортеці в 1679 р., мосту через Дніпро. Подальша доля Гордона пов'язана з Москвою, де бравий шотландець став генералом, приятелем царевича Петра Олексійовича, учасником численних політичних інтриг і фактичним рятівником Петра I під час стрілецького бунту. Проте і після переїзду до Москви Патрик Гордон підтримував приятельські контакти з представниками української козацької еліти – гетьманами Самойловичем та Мазепою, полковниками Г. Коропчунським та К. Солониною, котрих він називав «своїми старими друзями»³².

З Україною була пов'язана доля ще кількох представників клану Гордонів – тут воювали в складі армії Речі Посполитої в 1660 р. ще один Патрик Гордон (більш відомий як «Сталева Рука») - кузен автора знаменитого щоденника, ротмістр, згодом підполковник кавалерії (1660) на службі Речі Посполитої, поранений 7 жовтня 1660 р. в бою з козаками Ю. Хмельницького під Слободищами³³. Через рік після цих подій Гордон залишив Річ Посполиту, найнявшись на службу до імператора Священної Римської імперії на чолі рейтарського полку³⁴. Найбільш титулованим з Гордонів, що воювали за Річ Посполиту на українських полях, був Генрі (Гаррі) Гордон, п'ятий син Джорджа Гордона, маркіза Хантлі (Huntly), вождя клану Гордонів, підполковник-кавалерист. Він брав участь у кампаніях 1658, 1659 рр. та Чуднівській кампанії 1660 р., де взяв у полон земляка - підполковника російської служби Томаса Мензіса (Menzies; можливо, далекий родич Пола Мензіса, про якого нижче). Томас Мензіс того ж року помер від поранень в польському полоні, не дочекавшись уже близького звільнення, і був похований десь в Україні³⁵), вкотре підтвердивши відому фразу свого співвітчизника Томаса Архарту (Urquhart) про те, що шотландці в європейських війнах ніколи не були переможені повністю – якщо програвала одна армія, серед переможців, як правило, знаходилось достатньо шотландців, аби полегшити долю земляків-полонених³⁶). У 1658 р. Генрі Гордон отримав права спадкового польського шляхетства (індігенат)³⁷, проте згодом повернувся до Шотландії і помер у родовому маєтку в Стретбогі.

Пов'язана з Україною і доля відомого шотландського дипломата і офіцера російської служби Пола Мензіса (1637-1694), котрий походив із

родини Мензісів оф Пітфоделс (Menzies of Pithfodels) з північно-східної Шотландії і доводився далеким родичем Патрику Леопольду Гордону. Разом із останнім Мензіс приймав участь у Чуднівській кампанії, а в 1661 р. обоє перейшли на російську службу. В 1672-74 рр. Мензіс був царським посланцем в Берліні, Дрездені, Відні, Венеції та Римі з метою створення антитурецької коаліції і, хоча союз не було укладено, зарекомендував себе як вправний дипломат (у російських документах він відомий як Павло Менезій). Як офіцер Мензіс брав участь у Чигиринському поході 1678 р. (командував полком у складі армії Г. Ромодановського), Кримських походах 1687, 1689 рр.³⁸ Згодом Пол Мензіс став першим наставником малолітнього царевича Петра і помер у чині генерал-майора в Москві.

Були серед шотландських офіцерів, доля котрих пов'язана з Україною, і представники досить відомого в північно-східній Шотландії клану Бернеттів, зокрема, головного відгалуження - Бернетт оф Ліс (Burnett of Leys). Ендрю Бернетт (Andrew Burnett), кавалерійський офіцер на службі Речі Посполитої, брав участь у Чуднівській кампанії³⁹, перейшов на російську службу в 1661 р. Під час Чигиринського походу 1678 р. він командував полком у складі армії Ромодановського. Після втрати Чигириня Ендрю Бернетт брав активну участь у боях з турками, зокрема, 14 серпня був чотири рази поранений при взятті турецького укріплення на березі Дніпра⁴⁰.

Джеймс Бернетт оф Ліс (Burnett of Leys) - рейтарський офіцер шведської служби (1657), онук першого баронета в цьому роду, Томаса Бернетт оф Ліс⁴¹. Перейшов на польську службу. Наприкінці весни 1659 р. мав увійти до складу польського загону (під загальним командуванням великого коронного гетьмана С. Потоцького), що повинен був супроводжувати Тимофія Носача, посланця на сейм від Виговського, назад до гетьмана. В містечку Яновець, неподалік Тарнува, Носач, Юрій-Єжі Немирич та багато іноземних офіцерів були прийняті гетьманом Єжі Любомирським, а Патрик Леопольд Гордон намовив Джеймса Бернетта відмовитися від походу через поганий стан здоров'я (хоча обізнаність П. Л. Гордона в українських справах дає змогу припустити, що він здогадувався про небезпечність згаданої місії)⁴². Згодом Бернетт повернувся на батьківщину, перебував у скруті (1667 р. дуже настирливо просив П. Л. Гордона позичити 5 фунтів стерлінгів⁴³).

Для трьох наступних шотландців Україна стала не тільки місцем їхнього багаторічного проживання, але й загибелі. Так, Джеймс Ебернеті (Abernethy), полковник російської служби, був убитий під Києвом у сутичці із загоном польської кінноти польного гетьмана С. Чарнецького наприкінці травня 1664 р. (під час пожвавлення бойових дій внаслідок невдалої спроби Брюховецького заволодіти Чигирином)⁴⁴. Александер Ленделс (Landells) – близький друг П. Л. Гордона, побувавши на шведській службі, перейшов на службу

цареві разом із П. Л. Гордоном в 1661 р. (в 1677 р. - підполковник у драгунському полку П. Л. Гордона і загинув під час турецького бомбардування Чигирин 10 липня 1678 р.⁴⁵ Так само сумним був кінець непростого життєвого шляху і кар'єри полковника тульських драгун Вільяма Джонстона (Johnston). Цей — «сміливий і добрий воїн»⁴⁶ належав до відомого війовничого клану з англо-шотландського прикордоння і потрапив до Московської держави, можливо, ще в 1640-х рр.⁴⁷, прийняв православ'я, фактично втратив дружину-шотландку Барбару (котра через тогочасні російські звичаї не могла нормально жити й спілкуватися з «новохрещеним» чоловіком і змушена була виїхати на батьківщину), і зрештою загинув у червні 1659 р. у знаменитій битві проти гетьмана Виговського і татар під Конотопом⁴⁸.

Вірно служив московському цареві з початку 1660- рр., воюючи то проти українських козаків, то пліч-о-пліч з ними, піхотний офіцер Александер Лівінгстон (Livingstone). В 1668 р. під час повстання гетьмана Брюховецького цей капітан російського солдатського полку отримав 4 поранення. 20 жовтня 1677 р. Лівінгстон став підполковником піхотного полку П. Л. Гордона, багато років служив під командуванням останнього. Під час турецької облоги Чигирин в 1678 р. Лівінгстон командував обороною Водяного бастиону, брав участь у вилазці драгун полку Гордона 9 липня 1678 р. разом із українськими козаками; після втрати Чигирин командував полком у складі гарнізону Київської фортеці⁴⁹. Загинув у чині полковника під Азовом у 1696 р.⁵⁰

Офіцером з певними «українськими елементами» біографії був також Ендрю Хемілтон (Hamilton) – драгунський полковник російської служби в 1670-х рр. Разом зі своїм полком він перебував під командуванням гетьмана І. Самойловича під час Чигиринського походу 1678 р. В останні дні липня 1678 р., оглядаючи передові позиції, був тяжко поранений (втратив праву ногу) внаслідок помилки - обстрілу російської артилерії. Гетьман Самойлович просив неодмінно нагородити Хемілтона, що може вказувати на дружні контакти між ними⁵¹. Бравий шотландець був ще живий і перебував у Росії в 1679 р., коли його відвідав земляк - граф Девід Вільям Грем (Graham, 1639 - 1693). До речі, останній теж якийсь час перебував на Лівобережній та Слобідській Україні, будучи генерал-майором (1682), а згодом – генерал-лейтенантом царської армії (брав участь у Кримських походах 1687 – 1689 рр., помер у Белгороді)⁵².

Брали участь у численних кампаніях російського та українського козацького військ другої половини XVII ст. ще чимало шотландців – таких як полковники царської служби Грант (Grant), ще один невідомий нам ближче Драммонд (Drummond)⁵³, брати Деніел (помер у 1647 р.), Х'ю та Томас Кроуфорди (Crawford)⁵⁴, а також ще один полковник - Інґліс (останній був присутній на відомій Чорній раді 1664 р., дуже докладно поінформовавши про її хід і наслідки допитливого П. Л. Гордона⁵⁵.

Загалом можна сказати, що протягом XVI – XVII ст. шотландці - військові дворянського походження достатньо часто потрапляли на українську територію в складі коронної армії Речі Посполитої, піших та кінних «полків нового строю» Московської держави, несли гарнізонну службу, брали участь у численних походах, боях і сутичках разом із українськими козаками (а інколи і проти них), нерідко контактуючи зі звичайними українцями та представниками козацької еліти Гетьманщини (2 пол. XVII ст.). Чимало хто з шотландських вояків так ніколи й не повернувся на далеку батьківщину, закінчивши свої дні на українській землі, лишивши по собі більш чи менш помітний слід. Проте маємо надію, що подальший збір матеріалів біографічного характеру, розкиданого серед значного масиву джерел шотландського, російського, польського, українського походження може допомогти краще висвітлити цю маловідому спільну сторінку історії України і Шотландії.

Примітки

¹ *Схід – Захід*: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 4. Спеціальне видання. «*Rossia et Britannia*: Імперія та нації на окраїнах Європи». - Х., 2001.

² *Дашкевич, Я.* Шотландія і Україна, або про межі історичного компаративізму // *Схід – Захід*: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 4.– Х., 2001. – С. 128.

³ *Шиян, Р.* Діяльність шотландських купців на міських ринках Руського воєводства в другій половині XVII ст. // *Вісник Львівського університету ім. І. Франка*. – Львів, 1984.

⁴ *Шраберман, М.* Шотландці у Львові // *Високий замок*. Спеціальний випуск: *Старий Львів*. - Львів, 1992. - №5.

⁵ *Guldon, Z.* Zydzi i Szkoci w Polsce w XVI-XVII w. *Studia i materialy*. - Kielce, 1990.

⁶ *Блок, М.* Апология истории или ремесло историка – М., 1973.

⁷ *Гордон, П.* *Дневник (1635-1659)*. - Т. 1-3. – М., 2000-2005.

⁸ *Papers Relating to the Scots in Poland (1576 - 1798)*. -Edinburgh, 1915. [On-line resource. Access mode: <http://www.electricscotland.com/history/poland/scotsndx.htm>]. Access – November 16, 2008).

⁹ *Stewart, A. F.* Scottish influences in Russian history: from the end of the sixteenth century to the beginning of the nineteenth century. - Glasgow, 1913. On-line resource. Accessmode: <http://www.electricscotland.com/history/russia/russiandx.htm>] Access – November 16, 2008.

¹⁰ *Burton, J. H.* *The Scot Abroad*. –V. 1 - 2. - Edinburgh, 1864. [On-line resource. Access mode: http://www.electricscotland.com/history/france/scot_abroad.htm] Access – November 16, 2008.

¹¹ *Anderson, I. G.* Scotsmen in the service of the Tsars. - Edinburgh, 1990.

¹² *Dukes, P.* The first Scottish soldiers in Russia / The Scottish Soldier Abroad, ed. G. Simpson. - Edinburgh, 1992.

¹³ *Dobson, D.* Scots in Poland, Russia and the Baltic states, 1550-1850. - Baltimore, 2000.

¹⁴ *Fedosov, D.* Scotland and Russia: a boundless bond / Russia and the wider world in historical perspective: essays for Paul Dukes / Ed. C. Brennan, M. Frame. - Basingstoke, 2000; Fedosov, D. The Caledonian connection: Scotland-Russia ties - Middle Ages to early twentieth century: a concise biographical list. - Aberdeen, 1996. [On-line resource. Access mode: <http://www.scalan.co.uk/scotsinrussia.htm>] Access - November 17, 2008.

¹⁵ *Горцев, Дж.* Записки о России. - М., 1990 - С. 70.

¹⁶ <http://www.electricscotland.com/history/poland/scotsndx.htm>
Access - November 16, 2008

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Шиян, Р.* Діяльність шотландських купців на міських ринках Руського воєводства в другій половині XVII ст. // Вісник Львівського університету ім. І Франка - Львів, 1984. - Вип. 20. - С. 19.

¹⁹ <http://www.electricscotland.com/history/poland/scotsndx.htm>. Access - November 16, 2008.

²⁰ *Lipinski W.* Z dziejow Ukrainy. -Kijow, 1912. - S. 385.

²¹ *Borschak E.* Early relations between England and Ukraine // The Slavonic and East European Review. - 1931. - Т. 10. - № 28 - 29. - Р. 142-143.

²² *Дашкевич, Я.* Шотландія і Україна, або про межі історичного компаративізму // Схід - Захід: Історико-культурологічний збірник. - Вип. 4.- Х., 2001. - С. 128.

²³ *Наливайко, Д.* Козацька християнська республіка. - К., 1992. - С. 213-215.

²⁴ Там само. - С. 215.

²⁵ *Дашкевич, Я.* Шотландія і Україна, або про межі історичного компаративізму // Схід - Захід: Історико-культурологічний збірник. - Вип. 4.- Х., 2001. - С. 128.

²⁶ *Сокирко, О.* Лицарі другого сорту. - К., 2006. - С. 55-57.

²⁷ <http://www.electricscotland.com/history/russia/russiandx.htm>
Access - November 16, 2008.

²⁸ *Брикнер А. Г.* Патрик Гордон и его дневник // Журнал министерства народного просвещения. - 1877. № 9-10; The Caledonian phalanx: Scots in Russia / Ed. by Paul Dukes. Edinburgh, 1987.

²⁹ *Гордон, П.* Дневник (1635-1659). - Т. 1. - М., 2000. - С. 166.

³⁰ *Гордон, П.* Дневник (1677-1678). - Т. 3. - М., 2005.

³¹ <http://www.scalan.co.uk/scotsinrussia.htm>. Access - November 16, 2008.

³² *Січинський, В.* Чужинці про Україну. - К., 1992. - С. 115-116.

³³ *Гордон, П.* Дневник (1659-1667). - Т. 2. - М., 2002. - С. 67.

³⁴ Там само. - С. 94.

³⁵ Там само. - С. 59, 77, 98.

³⁶ http://www.electricscotland.com/history/france/scot_abroad.htm. Access - November 17, 2008.

³⁷ Гордон, П. Дневник (1659-1667). - Т. 2. - С. 269.

³⁸ Гордон, П. Дневник (1677-1678). - Т. 3. - С. 206.

³⁹ Гордон, П. Дневник (1659-1667). - Т. 2. - С. 99, 107.

⁴⁰ Гордон, П. Дневник (1677-1678). - Т. 3. - С. 89, 216.

⁴¹ <http://www.electricscotland.com/history/russia/russiandx.htm>] Access - November 17, 2008.

⁴² Гордон, П. Дневник (1659-1667). - Т. 2. - С. 8 – 9.

⁴³ Там само. – С. 198.

⁴⁴ Там само. – С. 144.

⁴⁵ Гордон, П. Дневник (1677-1678). - Т. 3. – С. 9, 59.

⁴⁶ Там само. – С. 34.

⁴⁷ Reger, W. M. Baptizing Mars: The Conversion to Russian Orthodoxy of European Mercenaries During the Mid-Seventeenth Century [On-line resource. Access mode:

<http://www.ilstu.edu/~wmreger/docs/nkarticle.rtf>] Access – November 20, 2008.

⁴⁸ Гордон, П. Дневник (1677-1678). - Т. 3. – С. 34.

⁴⁹ Там само. – С. 122 – 123.

⁵⁰ Там само. – С. 214.

⁵¹ Там само. – С. 92, 217.

⁵² <http://www.scalan.co.uk/scotsinrussia.htm>] Access - November 17, 2008

⁵³ Гордон, П. Дневник (1677-1678). - Т. 3. - С. 11.

⁵⁴ Гордон, П. Дневник (1659-1667). - Т. 2. - С. 121, 162.

⁵⁵ Там само. – С. 129-133.